

Сергій Тарадайко

Mazeppa

Дія відбувається у пригніченій і непокірній країні: у Польщі, в Ірландії, у Венеціанській республіці, в одній з південноамериканських або балканських держав...

Х.Л.Борхес. Тема зрадника і героя

Про цю прикметну сторінку в європейській літературі (та мистецтві) вже говорено-переговорено. Для нас і приємно і, треба визнати, трохи дивно, що ключовій, напевне, фігурі в історії України – Мазепі – було присвячено стільки творів. І найперше можна згадати поеми Байрона й Віктора Гюго. Саме поеми, це важливо зазначити. Тож ідеться не про справжнього Мазепу, а про певний художній образ. Але, звісно, живився він усе ж історичними, хай навіть і не завжди достовірними відомостями.

До речі, джерело цих уявлень уже відразу було відкрито позначене. – Так у згадуваній поемі лорда Байрона ми бачимо передмову, де наведено три короткі фрагменти з «Історії Карла XII» Вольтера. Саме звідси були взяті й вирішальні перипетії, й характерне написання самого прізвища: *Mazeppa*. Саме звідси розповсюдилася й історія, що начебто відбулася при польському королівському дворі, де Мазепа набуває свій перший досвід у світі влади... Для початку «покойовим» у короля, тобто «пажем», як у Вольтера, – «*page*». Це дозволяє сказати, що він уже змолоду добре вихована й приємна людина. Й подейкують, у нього була пригода з якоюсь пані, що виявилася жінкою дуже поважного шляхтича. Тож ображений чоловік аж надто розлютився та заповзявся покарати того зухвальця.

Щиро кажучи, саме це покарання й відіграло найбільшу роль у появі літературного та мистецького Мазепи. Мова, власне, про те, що майбутнього гетьмана було ніби роздягнуто й прив'язано до коня. Самого ж цього коня відшмагали і налякали нагаями, й він щосили помчав, і поніс на собі Мазепу, й привіз, уже ледве живого, до України...

Не варто, певне, казати про казкову й міфологічну природу тої події. Дослідники врешті визнали, що конфлікт і справді був, але з іншого приводу та з іншою людиною. Й називають ім'я такого собі Пасека. По суті, це він розлютився на Мазепу і, готуючи мемуари, просто вигадав історію про коня. Щоб якимось і на майбутнє при-низити свого недруга. Здається, що саме звідси (за посередництва Вольтера) ця «подія» постала в європейській літературі. Втім, історики, причому навіть і ті, хто прискіпливо й упереджено ставилися до гетьмана, – найперше, звісно, російські, – сприймали все це критично й називали «легендою». Зовсім інша справа – поети. Для них ішлося, напевне, про дещо найважливіше.

На відміну від історичного дослідження, що має спиратися на факти, поезія тут і справді надихалася саме *вигаданою* подією, – це підтверджують і численні твори малярства, що присвячені Мазепі. Для прикладу можна взяти картини Жеріко, Делакруа, Верне, Булянге й багатьох інших. І прикметно, що зображена переважно саме та сумнівна подія.

Тобто склалося протиріччя, де дослідження було різко протиставлене до художнього розуміння. При цьому різні дослідники сьогодні досить охоче посилаються на мистецьку мазепіану, певне, враховуючи класичний її статус і поважний масштаб. Але згадують її зверхньо й поблажливо, відзначаючи, що це, мовляв, епоха *романтизму*. – Ну що ви чекали від епохи романтизму? Та насправді все не так однозначно, й невідомо ще, де глибше позначалася сама природа героя.

Не варто сперечатися, це дійсно була традиція романтизму. І, звісно, вирішальну роль у появі нашої теми зіграла поема Байрона – після неї саме й з'явилися ці картини. Зрозуміло, що західні живописці не надто переймалися й Мазепою, й Україною. – Насправді вони побачили тут яскраве поєднання людського тіла й коня, цих улюблених у малярстві моделей... Але пов'язаних у дуже незвичний спосіб, і саме таке з'єднання створило досить яскраву та напружену композицію. За тою самою схемою, до слова, складалася й відома в європейському живописі тема «Викрадення Європи», це класичний сюжет із античної міфології, коли Зевс у вигляді білого бика викрадає дочку царя. Тобто можемо припустити, що й вигадка про Мазепу сприймалася на Заході, по суті, міфологічно.

Певна річ, у цьому випадку байдуже, чи вигадана подія, чи правдива. Хай навіть і вигадана напевне. Бо така «міфологічність» і численні звертання до відзначеного сюжету вже самі по собі неначе надавали йому реальності. Про таке казав і Мігель де Унамуну: «У вічності легенди та поетичні вигадки варті більшого, ніж історія»¹.

Та важливо зрозуміти, чому ця казкова подія стає настільки відомою. Вся справа тут у *тілесності*, бо тіло виявляється не просто нашою, сказати б, оболонкою. – Це спосіб, єдиний і незамінний, бути присутнім у цьому світі. Тож усе найістотніше, що може з нами відбутися, позначатиметься на тілі. Більше того, його стан і положення, задоволення та страждання виявляються чи не сутністю всіх подій, а певні становища, в яких опиняється наше тіло, стають і справді дуже промовистими. Й немає жодного значення, де сталися ті події: мова тіла для всіх однакова. – Щоб одразу таке збагнути, погляньмо на християнство. Звичайно, воно спиралося на церкву й обряди, на тексти свого писання й богословську традицію. Та найглибшою його суттю, що стає символічною, вже здавна постало *тіло* (!), розіп'яте на хресті. Й пояснити таке нескладно. Бо тілесність є найближчою для людини, причому спільною для всіх і незалежною від історичних обставин. Отже, тіло в тому становищі справляло велике враження.

¹ Унамуну М. де. Життя Дон Кіхота і Санчо. – Львів: Астролябія, 2017. – С. 175.

По суті, дещо подібне відкрилось і в історії про прив'язаного Мазепу, де природне чуття тілесності накладалося на дивне й карколомне положення. Недаремно Дмитро Донцов уживає дуже сильне словосполучення, коли каже про майбутнього гетьмана... «розп'ятого на коні»².

Поза сумнівом, ішлося не про подію чи прикрий випадок, а найперше про досить яскравий образ. Іще й значно посилений, якщо згадувати про тіло та його сприйняття. Більше того: цей образ у художньому мисленні Заходу стає ледве не символічним. І не треба робити знижку на згаданий романтизм. Адже то була мистецька течія, що з'явилася після Французької революції й епопеї Наполеона, позначивши певні зміни в європейському світобаченні. Вже гостро відчувалося, що життя ніби скуте старими догмами і порядками. Й подалати таке становище здатна тільки вільна людина...

Тож образ юнака з України, прив'язаного до коня, й ті буремні події, що відбулися тут іще за століття (!) до революції й Наполеона, – несподівано стали знаковими для Заходу, бо підштовхували до змін. І важливо зазначити, що Мазепа не чужа людина в Європі, починаючи з отриманої ним освіти. – Насамперед у Києво-Могилянській академії. Після того в Італії та Німеччині, у Франції та Голандії (де вивчав артилерію). Крім, ясна річ, української та польської, він іще володіє російською, німецькою, італійською, татарською... Та найглибше звичайно враження на досить освічених його співрозмовників, як відомо, справляла його довершена латина, густо приправлена цитатами (звісно, напам'ять) із Овідія чи Горація...

Додати сюди шляхетність і нескладно дійти висновку, що Мазепа це насамперед *європеєць*. А його величезні здібності вже відразу вказали сферу, де найкраще послужити своїй країні. Вона тільки з'явилася на межі, власне, західного світу й виборювала своє місце між агресивних і ворожих сусідів. Отже, місія посланця й дипломатія виявлялися просто життєво необхідними. Ці здібності зовсім юного Мазепи були помічені ще при польському дворі, коли йому почали давати дуже серйозні доручення, й бували непорозуміння: чому прислали таку молоду людину?

До того ж у Польщі він ясно переконався, що ніколи не стане своїм. – Адже завжди буде лишатися «козаком», як у Пасека, хоча й «нобілітованим» або, просто сказати, шляхтичем. І коли розраховувати на кар'єру, то треба повертатися в Україну.

Зауважимо, що то була винятково важка доба для козацької держави. Саме тоді вона виявляється розірваною за лінією Дніпра: на Правобережжя й Лівобережжя. Тож одна сторона тяжіє до Польщі, тоді як інша до Московії. Втім, ілюзії, що з'явилися за Богдана Хмельницького вже розвіялись, а надія на Московію не справдилась. Україна все відвертіше поглиналася нею, тепер іще й розірвана між отими сусідами, що відкрито претендували на ці землі. Країна була, по суті, розділеною між ними...

² Донцов Д.І. Мазепа і мазепинство // Донцов Д.І. Культурологія: Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. Вибрані есеї. – Харків: Фоліо, 2016. – С. 572.

Необхідно було шукати зовсім іншого союзника, бо найближчі сусіди не дозволяли сподіватися на самостійність. Але варто відзначити, що ця тема з'явилася не тепер. Іще Богдан, як відомо, звертався за допомогою до татар і намагався знайти надійнішого покровителя за ворожу для нього Польщу чи Московію. Природно, що за теперішнього становища ці пошуки відновились, і, звичайно, найперше треба згадати про Петра Дорошенка. Його погляди й сподівання звернулися до Туреччини...

На службу до гетьмана Дорошенка й потрапляє Мазепа. І незабаром, якщо зважати на його здібності, стає дуже корисною й незамінною людиною. До речі, згадавши про його здібності, напевне, треба відзначити ще й таке. – Починаючи змолоду й до похилого віку, він усім одразу *подобався!*.. Жінкам і чоловікам, і молодим, і вже літнім, і простим, і шляхетним... Адже маємо купу прикладів, як у дуже складних умовах йому вдається вціліти та виграти, хоча шанси на це здавалися щонайменшими. – Не дивно, що всі дослідники відзначали його здатність «очарувати».

Певна річ, у Дорошенка він отримував і різні дипломатичні завдання. Тож одного разу, прямуючи до Криму, він і справді потрапив у небезпечну й доленосну для нього пригоду... Мазепі було доручено передати кілька листів і просити про допомогу з боку Туреччини і татар, які були васалами турків. Але сталася прикра річ. Адже він їхав у складі тої татарської місії, яка щойно відвідала Дорошенка й поверталася до Криму. Ще й отримавши «подарунки» для хана – партію бранців-українців. Ось така то була доба! Та десь у степу вони раптово нашттовхнулися на запорожців. А ті, звісно, звільнили бранців і перебили татар. Отже, постало питання: що робити з Мазепою? Знайшлися гарячі голови, що відразу хотіли вбити, та щось у ньому таки було...

Хай там як, але його відвезли на Січ, і славетний отаман Іван Сірко – заступився за нього. Відносно тої події виникає й нова легенда, поширена ще з літопису Величка. Ніби Сірко (втихомирюючи й умовляючи запорожців) каже відомі слова: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться»³.

Втім, у наступній фразі літопису бачимо, що козаки, хоч і послухалися Сірка, не відпустили свого бранця і наказали «закувати його в міцні кайдани, в яких Мазепа перебував у Січі кілька років...» І, можливо, це ще цікавіше, ніж оті «пророчі» слова. Бо пригадується перша, власне, «польська» легенда: за всієї відмінності тих обставин, є тут і дещо цілком однакове чи подібне. Саме зв'язаність і закутість у кайдани, тобто позбавлення волі. Дуже тілесні, сказати б, образи несвободи, з яких уже випливає дещо спільне й загальне. Відчуття вкрай обмеженої можливості для маневру й, напевне, приреченості. По суті, це дещо дуже глибинне й істотне для нашого відчуття самих себе. Згадаймо, до речі, й дивовижну пісню про Байду, де героя було підвішено, причому на гак і за ребро. – Тобто знову дуже тілесна «розп'ятість», яка стає передумовою для подій наостанок...

³ Величко С.В. Літопис. Т. 2. – К.: Дніпро, 1991. – С. 170.

Але треба все ж уточнити, що «кілька років» у кайданах є, безумовно, перебільшенням, адже легко дізнатись у хронології, що насправді тут ішлося про тижні, та саме перебільшення, власне кажучи, й притаманне для легенди. Крім того, нова пригода показала всю драматичність обставин, які постали тоді в Україні. Бо Дорошенко, чиє доручення й виконує Мазепа, – це гетьман її правого берега; на лівому березі – Самойлович, і при цьому Лівобережжя все більше підпорядковується Москві. Не дивно, що розбіжності й суперечки лише зростають. І, дізнавшись про затримання посланця, та ще й з листами, Москва, звичайно, зажадала його видачі...

Врешті-решт Івана Мазепу було передано Самойловичу й уже звідти доправлено до Москви. Причому знову відбувається те саме. Бо захопленого посланця й, по суті, бранця сприйняли доволі добре й, отримавши свідчення, повернули до Самойловича... Щоправда, саме там і довелося залишитися. – Втім, і зараз іще вчорашній полонений не загубився й, завдяки своїй харизмі та підготовці, знову виявився потрібним.

Ясна річ, у Самойловича на Мазепу були покладені представницькі й дипломатичні завдання, правда, тепер уже довелося мандрувати до Московії. Це тривало довгі роки й принесло йому широке коло знайомств. А найперше треба згадати князя Голіцина, людину, що визначала тоді політику Москви. Не зайве згадати й прозахідні його погляди, й освіту. Недаремно тоді казали, що він один із чотирьох людей у Росії, що здатні були говорити латиною. – Поза сумнівом: освічений і вихований Мазепа не міг йому не сподобатись.

Як відомо, зусилля саме Голіцина призвели до відставки Самойловича й «обрання» (бо куди було подітися старшині) нового гетьмана. – Мазепи... Хоча наївно вважати, що Голіцина підштовхнули до цього саме культурні та прозахідні міркування. Справа в іншому, бо Мазепа, попри блискучу кар'єру на Лівобережжі, сприймався тут і надалі за «дорошенківця», ніби чужинця. Не кожному подобалось його польське минуле, його шляхетне поводження й володіння чужими мовами. Ворогів або принаймні недоброзичливців у нього було вдосталь. – Але саме такого гетьмана, слабкого й залежного, хотілося мати Москві в Україні.

Це відразу засвідчили й Коломацькі статті, бо кожні вибори гетьмана були приводом, аби дати нову редакцію й уточнення договору між Україною і Москвою. Звичайно, кожного разу посилалися на Богдана Хмельницького. Та первинна сутність угоди все відвертіше відкидалась, і, зрештою, виникала майже повна підлеглість... У «статтях», які підписує Мазепа, це вже цілком очевидно. Тут і жорстка заборона щодо зовнішніх відносин (і це для майстра дипломатії), й російський стрілецький полк у Батурині, резиденції гетьмана (ніби тільки для охорони), й призначення на важливі посади та звільнення лише за згодою Москви, й, напевне, найнеприємніше: бо всі, кому здавалося, ніби наміри гетьмана не сумісні з інтересами Москви, мали негайно про це повідомляти. Зрозуміло, що заохочення до подібної практики лише посилювало розбіжності й недовіру, бо направлені до Московії доноси стали звичайною прикметою того часу.

Тож Івана Мазепу було нібито піднесено на вершину. Хоча справжнє його становище виглядало надто непевним і несподівано нагадало той образ, який постав у легендах. Адже гетьман і справді почувався наче зв'язаним...

Але врешті великі зміни вже трапились у Московії, бо влада перейшла до молодого царя Петра. Для Мазепи це створило дуже серйозну небезпеку. Його прихильне (хоч і вимушено) ставлення до минулої влади мало вийти для нього боком. Але й зараз усе минулося. – Більше того, Петро поставився до нього з якнайбільшою повагою, й це неважко зрозуміти. Бо Мазепа вже вгамував опозицію й утвердився на чолі доволі великого віська, тому, звісно, розраховувати на цю допомогу було критично важливо для молодого царя, для нової, ще незміцнілої влади.

Та й потім їхні стосунки видаються чи не зразковими. Треба визнати, що Мазепа стає знову конче потрібним і сумлінно виконує свої зобов'язання. До того ж і Москва тоді зосередилася здебільшого на південному напрямку, де воювала проти татар і Туреччини. Поза сумнівом, й Україна зіграла тут окрему важливу роль. Адже Мазепа дає до спільного війська свої підрозділи та, зважаючи на досконале знання регіону, виступає найкращим радником; але, звісно, найбільше царя та гетьмана пов'язали саме здобуті ними звиятиги. Тож у Петра виникає повна довіра до Мазепи. – Тим і справді страшнішою була година роз-чарування...

Зазначимо, що Московія, за самою своєю природою, сприймала себе насамперед як *імперія*. Для Петра поміж іншого – це бажання вийти до моря, й на півдні, й на півночі. Звичайно, його захоплює пропозиція від Августа, тогочасного короля Польщі, – відбити землі на Балтиці та посунути Швецію. Це Північна війна. Вона стає доленосною для становища в Європі.

Щодо гетьмана, то розв'язка наближається... Ті події дуже докладно розглянуті в історичних дослідженнях, а нині – це зацікавлення ще й зростає. Враховані всі найменші подробиці й показано, чому сталося те, що сталося... Та, читаючи ці дослідження, можна врешті відчуті: тут ідеться не про збіг якихось обставин, а про дещо майже фатальне. Бо спочатку війна складалася для Московії невдало, й, переконавшись у безнадійній її відсталості, Петро починає глибокі перетворення. В Україні вони відчувались як остаточна втрата залишків автономії й цілковите розчинення в імперії, поглинання...

Для Мазепи це виглядало, звичайно ж, особливо помітним, адже влада, ще вчора беззаперечна, стрімко зникла. Й доводилося діяти лише вимушено й не вигідно для себе. При цьому все відбувалось у нестримному вирі подій, коли впливати на них уже, здавалось, неможливо. – Знову згадується легенда про молодого ще Мазепу, прив'язаного до коня... Правда, зараз уже більше відчувається не лише ця прив'язаність, а фатальна сила подій, яка несла його до кінцевої катастрофи. Не можна не зауважити всю жажливу нестерпність отого стану, його граничне напруження й потребу хоч якось, але звільнитись. Не підраховуючи «за» і «проти», не розглядаючи варіанти, не готуючи собі відступ і виправдання на випадок, якщо нічого не вийде. – Просто вирватись із отого положення!

За всієї природності цього прагнення, його складно чи й неможливо відобразити в історичному дослідженні. Бо, вивчаючи різні мотиви переходу до Карла XII, розглядають (і це, звісно, потрібно) дещо цілком об'єктивне. Окрім того, в історичному дослідженні треба розглянути й причини поразки (те, що мала місце поразка, видається при цьому безсумнівним).

Інша справа, легенда. Вона не просто зображує й відтворює відчуття того позбавлення волі. – Вона найперше закликає до звільнення. Тоді, звісно, сама подія переходу до шведів отримує зовсім інше й глибше тлумачення, – незалежно від усього подальшого. – Про дещо дуже подібне захоплено пише вже згаданий тут Унамуно: «...бо твоїм тріумфом завжди було наважуватися, а не досягати успіху»⁴. Це підтверджує ще й Ортега-і-Гассет: «Безумовно, спробувати – означає здійснити»⁵.

Тож останній вчинок Івана Мазепи, попри відверто жахливі наслідки, виходить уже за межі події в історичному смислі. Це заклик і, так би мовити, «заповіт», який лишається для нащадків, аби ми були впевнені, що найперше треба звільнитися, причому за будь-яку ціну. Щоб ідея незалежності стала суттю всього життя.

*м. Запоріжжя,
влітку 2018 р.*

⁴ Унамуно М. де. Життя Дон Кіхота і Санчо... С. 65.

⁵ Ортега-і-Гассет Х. Роздуми про Дон Кіхота. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 42.